

M E S N E D

İlahiyat Araştırmaları Dergisi
The Journal of Theological Studies

ISSN 2667-7075 | e-ISSN 2687-3605

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mesned>

Cilt/Vol. 14, Sayı/Issue 1, Haziran/June 2023

Aliya İzzetbegoviç'in "Din-Ahlak" Fenomenlerine Ontolojik Yaklaşımı

Aliya Izetbegović's Ontological Approach To "Religion-Morals" Phenomenons

10.51506/mesned.1262646

Hasan TOMAN

0000-0002-4011-5019

hasan.toman@inonu.edu.tr

Öğr. Gör., İnönü Üniversitesi, Yabancı Diller
Yüksekokulu, Malatya/Türkiye

Lecturer, İnönü University, School of Foreign Languages,
Malatya/Turkey

İnceleme Makalesi

Review Article

Geliş Tarihi: 10.03.2023

Date of Submission: 10.03.2023

Kabul Tarihi: 07.06.2023

Date of Acceptance : 07.06.2023

Yayın Tarihi: 30.06.2023

Date of Publication: 30.06.2023

Benzerlik Taraması: Evet, Turnitin

Plagiarism Checks: Yes, Turnitin

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Atıf/Citation: Toman, Hasan. "Aliya İzzetbegoviç'in "Din-Ahlak" Fenomenlerine Ontolojik Yaklaşımı/Aliya Izetbegović's Ontological Approach To "Religion-Morals" Phenomenons". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/The Journal of Mesned of Theological Studies*, (Haziran 2023-1): 60-75. <https://doi.org/10.51605/mesned.1262646>

Alija Izetbegović's Ontological Approach To "Religion-Morals" Phenomenons

Summary: Alija Izetbegović (1925-2003) is one of the important figure, inscribed into history as a leader of Bosnian Muslims, an exemplary statesman and an intellectual of both his own country and the other Islamic world. Bosnia and Herzegovina, where Izetbegović lived, is a country in the Balkan geography, the Ottoman state left in the middle of Europe. This geography and its people were intimidated and were forced to remove from their core values during and after the Second World War, as communism became a dominant ideological and political regime in the region. In this process, Izetbegović is considered as a highbrow and an activist trying to keep the Bosnians alive in the society with dynamics of Islamic civilization, fought hard to prevent social corruption, and even paid the price for his actions both materially and spiritually. He took the lead in the struggle against the political and social problems the Bosnian, the Balkan people faced, and tried to struggle by democratic means through the Young Muslims Movement (Mladi Muslim) he founded with his friends. He started his organizational attempts at the age of 16. While continuing his education as a law student and practicing as a lawyer, he wasn't indifferent to social problems; therefore, he was in constant action. Alija's organizational aspect was not limited to the Mladi Muslim, in addition, he founded the Democratic Action Party when she was 65 years old (1990) and was elected the first President of Bosnia and Herzegovina in the first election in Bosnia and Herzegovina, one of the seven members of the Yugoslav Federation. Despite known for his political identity, Izetbegović is also a philosopher, activist, sociologist, writer with his ideas on many issues. With his strong and personable stance and personality, he became a model for all lifestyles and is known as an exemplary personality among Muslims of the world, especially with his Islamic religious understanding, his ideas on political sociology, sociology of religion and society. To leave a message to the world with his intellectual and social works, with his ideas about the existence of an individual and society, Izetbegović made his objections to the wrong models of religion and social issues in Islamic geographies. It is seen that İzzetbeovic touches on these mistakes from different aspects and offers alternatives and deals with social relations and values from an Islamic point of view. His views on social life are theologically based, puts the concept of 'morality' at the center of his philosophy of life. By presenting views on the indistinguishable relationship between religion and morality, he considers the phenomena of religion and 'morality' ontologically and sees these two phenomena as inseparable parts. Contrary to some scientists considering the phenomena of morality and religion as different phenomena and make definitions accordingly, Izetbegović opposes the interpretation of these two concepts as separate phenomena and sees one as an equal part of the other. Through document analysis, one of the qualitative research methods, Alija Izetbegović's books such as *Islam Between East and West*, *Problems of Islamic Rebirth*, *Islamic Declaration*, *My Witness to History*, *My Escape to Freedom* and other sources on the subject have been examined, and his determinations on the relationship between religion and morality are discussed in this article. Limiting his views based on Islamic belief in the axis of the Qur'an, Izetbegović makes definitions for religion and morals and tries to prove the inseparability of both notions so, he considers religion and morality as a whole. Therefore, in his unique point of view, he alleges that a moral understanding that is not based on religion is not suitable for human nature. Based on the concepts of '*believers and those who do righteous deeds*', which are frequently mentioned together in the Qur'an, it is seen that he puts emphasis on the fact that these two concepts (religion and morals) cannot be considered as independent concepts.

Keywords: Religious Science, Izetbegović, Alija, Religion, Morals.

Aliya İzzetbegoviç'in "Din-Ahlak" Fenomenlerine Ontolojik Yaklaşımı

Öz: Aliya İzzetbegoviç (1925-2003) Müslüman Boşnakların bir lideri olarak tarihe geçmiş hem kendi ülkesinin hem de İslam dünyasının örnek bir devlet, bir fikir adamı olarak gördüğü önemli kişilerden biridir. İzzetbegoviç'in yaşadığı Bosna-Hersek, Osmanlı devletinin Avrupa'nın orta yerinde bıraktığı, Osmanlı'nın izlerini taşıyan Balkan coğrafyasında bir ülkedir. Bu coğrafya ve halkı 2. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında bölgede komünizmin baskın ideolojik, siyasi bir rejim haline gelmesi ve uzun süre farklı inançların yaşanılmasının önünde engeller koyması nedeniyle sindirilmiş ve öz değerlerinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte İzzetbegoviç, Boşnakların İslam medeniyetine ait dinamikleri içinde yaşadığı toplumda ayakta tutmaya çalışmış, toplumsal yozlaşmanın oluşmaması konusunda ciddi mücadeleler vermiş ve dahi bunu için maddi, manevi bedeller ödemiş bir fikir, bir aksiyon adamıdır. Boşnak halkın, genel olarak da Balkan halklarının karşı karşıya kaldığı siyasi, sosyal sorunlara yönelik verdiği mücadelede önderlik yapmış ve arkadaşlarıyla birlikte kurdukları Genç Müslümanlar Hareketi (Mladi Muslümāni) aracılığıyla demokratik yollarla mücadele etmeye çalışmıştır. Örgütsel anlamda giriştiği çalışmalara henüz lise çağlarında, 16 yaşındayken başlamış, eğitimine hukuk öğrencisi olarak devam ederken ve avukatlık mesleğini icra ederken de toplumsal sorunlara duyarsız kalmamış, bundan dolayı da sürekli bir aksiyon içerisinde olmuştur. Aliya'nın teşkilatçı yönü arkadaşlarıyla kurduğu Genç Müslümanlar Hareketi ile sınırlı kalmamış, 65 yaşlarındayken (1990) Demokratik Eylem Partisini kurmuş ve Yugoslavya Federasyonu'nun yedi üyesinden biri olan Bosna Hersek'te yapılan ilk seçimde Bosna Hersek'in ilk Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Siyasi çevrelerce siyasi kimliğiyle tanınan İzzetbegoviç'in sadece siyasi bir aktör değildi, aynı zamanda birçok konuda ortaya koyduğu fikirleriyle bir filozof, bir aktivist, bir sosyolog, bir yazardı. Güçlü ve şahsiyetli duruşu ve kişiliğiyle Aliya İzzetbegoviç İslam dünyasının her kesimden insanları için bir model olmuş, özellikle, İslami dini anlayışıyla, siyaset sosyolojisi, din sosyolojisi, toplum sosyolojisine dair fikirleriyle dünya Müslümanları arasında örnek bir kişilik olarak tanınmaktadır. Entelektüel ve sosyal çalışmalarıyla bir bireyin, toplumun var olma amacına dair fikirleriyle dünyaya bir mesaj bırakma çabası içerisinde olan İzzetbegoviç'in göze çarpan özelliklerinden biri de İslam coğrafyalarındaki toplumsal meseleler ve dine dair ortaya konulan yanlış modellere itiraz edisidir. Yazdığı kitaplarında ve beyanlarında bu yanlışlıklara farklı perdelere ortaya koyduğu görüşleriyle değinen ve alternatifler sunan İzzetbegoviç toplumsal ilişkileri, değerleri İslami bir bakış açısıyla din-ahlak ilişki düzleminde ele aldığı görülmektedir. Sosyal hayatın her kesitine dair olan görüşlerinin teolojik temelli olduğunu gördüğümüz Aliya İzzetbegoviç, hayat felsefesinin merkezine 'ahlak' olgusunu koymaktadır. Din-ahlak arasında ayırt edilemez ilişkisine dair görüşler ortaya koyarak, 'din' ve 'ahlak' fenomenlerini ontolojik olarak ele almakta, bu iki fenomeni birbirlerinden ayrılmaz parçalar olarak görmektedir. Ahlak ve din olgularını farklı olgular olarak gören ve bu anlayış üzerine tanımlar yapan kimi bilim insanlarının aksine İzzetbegoviç bu iki kavramın ayrı ayrı fenomenlermiş gibi yorumlanmasına karşı çıkmakta ve birinin diğerinin eşit parçası olarak görmektedir. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yapılarak, Aliya İzzetbegoviç'in yazdığı *Doğu Batı Arasında İslam*, *İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*, *İslami Deklarasyon*, *Tarihe Tanıklığım*, *Özgürlüğe Kaçışım* gibi kitapları ve konuya dair başka kaynaklar incelenmiş olup, bu makalede onun din-ahlak ilişkisine dair tespitleri verilmeye çalışılmıştır. Görüşlerini Kur'an-ı Kerim ekseninde İslam inancı temelinde sınırlayan İzzetbegoviç din ve ahlak kavramlarına tanımlar yapmakta, birbirlerinden ayrılmaz olgular olduğunu ispat etmektedir. Bundan dolayı da onları bir bütün olarak ele almaktadır. Böylelikle, din temelli olmayan ahlak anlayışının insan fıtratına uygun olmayacağı görüşünü kendine münhasır bakış açısıyla ortaya koymaktadır. Kur'an-ı Kerim'de sık sık birlikte geçen '*iman edenler ve salih amel işleyenler*' kavramlarından hareketle bu iki kavramı (din ve ahlak) bağımsız kavramlar olarak ele almamayacağı vurgusunu ön plana çıkarmakta olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Bilimi, İzzetbegoviç, Aliya, Din, Ahlak.

Giriş

Aliya İzzetbegoviç İslam dünyasında örnek İslami kimliğiyle tanınan, Kur'an-ı Kerimi referans olarak insanın varlık amacına dair ortaya koyduğu düşünceleriyle son yüzyılımızın önemli kişiliklerinden biridir. Birçok konuda olduğu gibi Ahlak ve din ilişkisine dair kendine özgün hermenötik yaklaşımıyla iki kavramın bir bütünü parçaları olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Çağdaş felsefenin varoluşçuluk (existansializm) akımının akli ön plana çıkarması, insanı akıllı bir varlık (animale rationale) olarak tanımlaması İzzetbegoviç'in anlayışında karşılık bulmamaktadır. Materyalist bir bakış açısıyla insanın bir hayat sürmesi, onun epikürist bir yöne meyletmesine, hayatını bu anlayış üzerine kurmasına neden olmaktadır. "Sadece bir hayatım varsa, o da yalnızca bana aittir" gibi anlayışın neden olduğu sonuç insanın hedonist tarafını ön plana çıkarır. İşte bu durum İzzetbegoviç'e göre ahlaki değildir. Ona göre, ideal insan ahlaki kaygılara sahip bir varlıktır. Bu ahlaki kayguları ve ihtiyaçları insanı hayvandan ayıran en belirgin özelliklerdir. Bu kaygular sadece bireysel kaygular olmamalıdır. Toplumsal yönü olmalıdır. Kuvvetlinin zayıfı ezdiği natüralist anlayışı gayri ahlaki gören İzzetbegoviç'e göre, ahlaki olan tutumun gücünün zayıfı koruyup kollamasıdır. Bu yönüyle, toplumsal bilinci, toplumsal dayanışmayı önceleyen insanın, diğer bir ifadeyle toplumsal çıkarı bireysel çıkardan daha üstün tutan insanın ahlaklı bir varlık olduğunu belirtmektedir. Ona göre hedonist anlayışları sınırlamak, başkaları için fedakârlık yapmak insanın ahlaki meselesidir.¹ Kimi sosyalist, materyalist teorisyenlerin ürünü olan birçok sosyal normlarda yeterince ahlaki bir durum görmeyen İzzetbegoviç'in ahlak-insan ilişkisinin tanımında İslami anlayışın referansları bulunmaktadır. Ahlak ve dini yan yana koyan İzzetbegoviç birinin diğerinden ayrı tutulmasını kabul etmemektedir.

Kimi felsefi yaklaşımlarla din ve ahlaka dair görüşlerini belirten, iki kavramı birbirinden bağımsız olduğunu dile getiren filozoflar bulunmaktadır. Bu iki fenomeni doğrudan birbiriyle ilişkilendirilemezler. Ziyadesiyle bu kavramları kendi ontolojileri kapsamında değerlendirirler. Ahlakın ontolojik kaynağına, epistemolojik değerine dair farklı görüşlere sahip olan bu filozoflardan Aristoteles ahlaki akılla, Moore ve Bergson sezgiyle, Epiküros ve Kireneler hedonizmle (hazla), Hume tutkuyla, J. S. Mill de faydacılık anlayışı üzerinden ele almaktadırlar. Din ile ahlak arasındaki ilişki konusunda görüş beyan eden Kierkegaard, D.Z. Phillips gibi Ludwig Wittgeinstein'ci fideistçilere, kimi protestan literatistlere ve teist egzistansyalistlere göre din ve ahlak arasında bir ilişki kurulması mantıksal olarak mümkün değildir. Her iki olgunun kendi sınırları mevcuttur. Materyalist bir felsefenin savunucuları olan Marx, Freud, nihilist Nietzsche, Russell gibi sosyologlar, filozoflar dini ahlak için gerekli görmezler ve hatta ziyadesiyle, dini ahlak için zararlı görürler. Bunun yanı sıra hem Batı dünyasında hem de İslam dünyasında ahlaki dinle ilişkilendiren görüşlere sahip Kant ve Kantçı gelenekten gelen Rashdall, Newman, Taylor ve Sorley gibi filozoflar ve J. Calvin, Gordon Clark ve Paul Tillich gibi teologlar da bulunmaktadır. Bunlara dair birkaç örnek vermek gerekirse, İslam felsefe ve kelam geleneğinden gelen Gazzali ve Eş'arî gibi kelamcı-filozoflar, din ve ahlak arasındaki ilişki üzerinde durmuşlardır². Ahlak ve dinin kaynağının aynı kaynak olduğunu savunan düşünürler arasına benzer görüşleri bakımında Aliya İzzetbegoviç'i de dâhil etmek mümkündür. Kur'an-ı Kerim'deki ayetleri dikkate alarak kendi hermenötik yaklaşımıyla ahlak ve din ilişkisine dair görüşlerini yazdığı bazı kitaplarında ahlak ve dinin tek kaynaktan beslendiğini belirtmiştir. Sonuç olarak bu araştırmada Onun din ve ahlak ilişkisine dair görüşleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

¹ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, Çev. Edina Nurikiç (İstanbul: Ketebe, 2019), 246-248.

² Ferhat Akdemir, "Ahlaki Normların Ontolojik Kaynağı ve Epistemolojik Değeri Bağlamında Din/Tanrı-Ahlak ilişkisi", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 5/19 (Bahar 2009), 36-37.

1. Aliya İzzetbegoviç

Aliya İzzetbegoviç, dini kişiliği, devlet liderliği ve hayat felsefesiyle örneklik teşkil edebilecek son yüz yılın yetiştirdiği ender entelektüellerden biridir. O, insanın kendi iç âlemiyle uyumlu insani değerlerin köklerine inilmesi gerekliliğine inanmış ve yaşadığı coğrafyada, Bosna-Hersek'te, uzun yıllar boyunca halkıyla birlikte uzun bir süre komünizm anlayışının mağduru olmuştur. Bununla birlikte, uzun yıllar iç içe yaşadıkları başka ırka ve dine mensup milletlerin, kimi saiklerle, imha girişimlerine maruz kalmış Boşnak milletinin bir evladıdır ve aynı zamanda bir lideridir.

Yaşadığı onca zulüm, baskı ve şahit olduğu ölümlere rağmen İslami duruşundan, anlayışından taviz vermeksizin mücadele etmiş, Allah'a olan teslimiyetinden yola çıkarak tüm dünya Müslümanlarına örnek teşkil edebilecek bir anlayışın sembolü olmuştur. Dünya görüşlerini kitaplaştırarak dünya Müslümanlarına fikirlerini kalıcı olarak aktarmıştır.

Üç semavi dinin mensuplarının uzun süre iç içe yaşadığı çok kültürlü bir ortamda yetişmiş olmasından dolayı, Aliya İzzetbegoviç dünyaya tek pencereden bakmayan, insanları tek bir renkte görmeyen, hayatın gerçek manasının paylaşmak olduğuna inanan bir anlayışın sembolüdür. Camilerin, kiliselerin, sinagogların bulunduğu bir ülkede yaşayan insanların huzur içerisinde olabileceğine inanan bir hoşgörü insanıdır. Savaş içerisinde oldukları bir dönemde bile bu inancından taviz vermeyen İzzetbegoviç savaşın bitmesiyle birlikte, hayalinde olan gerçek bir Cumhuriyet'i Bosna'da kurmak istemiştir. Bu Cumhuriyet çoğunluğun azınlığa hükmettiği bir yönetim biçimi değil, ziyadesiyle tüm etnik grupların, inanç sahiplerinin kendi milli, manevi, politik görüşlerine göre yaşamasına imkân sağladığı bir yönetim biçimidir. O hoşgörünün gücüne inanmakta, tüm sorunların başında önyargının tehlikesine işaret etmektedir. Onun insana yaklaşım felsefesinde hak, adalet, hoşgörü hâkimdir. İçinde yaşadığımız çağın, insanı karşı karşıya bıraktığı sorunlar sarmalında insanlığın kurtuluşunun nefret söylemlerinden sıyrılmakla mümkün olabileceğini söylemek onun yaşam, düşünsel biçimiyle örtüşmektedir.

Toplumsal ilişkiler, normlar çerçevesinde insanların eşit ve aynı kıymette olması gerektiğine inanan İzzetbegoviç, eşitsizliklerin sebebini dini referanslardan uzaklaşmaktan kaynaklandığına inanır. Bundan dolayı da toplumsal sorunların asıl kaynağının insan kaynaklı olduğuna, dini kaynaklı olamayacağına inanmaktadır. Ona göre, dini referansların terk edilmesi durumunda ırki, milli, sınıfsal ve diğer farklı eşitsizliklerin ortaya çıkması kaçınılmaz olur.³ Diğer taraftan İzzetbegoviç, her ne kadar kabullenebilecek bir durum olarak görmese de toplumlarda bireylerin dindar gözükebildikleri ama aynı zamanda ahlaklı davranışlar göstermedikleri çelişmesine işaret eder. Materyalizmin baskın hale geldiği son birkaç yüzyılda, dini değerlerin geri planda kalması, Makyevelist anlayışa sahip insanların sayısındaki artış, özellikle çağımıza özgü farklı sosyal ilişkiler ve davranışların çoğalmasına neden olmuştur. Haliyle, geleneksel anlayışlar üzerine kurulu paranormal, popüler dindarlığın yaşandığı toplumlarda samimi dindar görünümlü fakat gayri-ahlaki davranan kişilerin olması İzzetbegoviç'in din ve ahlak ilişkisinin ne denli ontolojik sorunsal realiteler olduğunu vurgulamasına sevk etmiştir. Çünkü bu iki sosyal olguyu (din- ahlak) birbirinden farklı şeyler olarak görmek mümkün değildir. Başka bir ifadeyle, dindar birinin gayri-ahlaki davranması kabullenilemeyecek bir durumdur. İnsanın kendi içindeki paradokstur.⁴

³ Abdurrahman Altuntaş, "Aliya İzzetbegoviç'in Kuran'ı Anlama Biçimi", *Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu* (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2018), 1/14.

⁴ Altuntaş, *Aliya İzzetbegoviç'in Kuran'ı Anlama Biçimi*, 81.

2. Aliya İzzetbegoviç'in Din Ve Ahlak Anlayışı

*"Maddenin hallerinin çeşitli olması gibi, ahlak da dinin başka halidir."*⁵

Düşünce tarihinin en önemli konularından/kavramlarından biri olan "Ahlak", İzzetbegoviç'in düşünce dünyasında merkezi bir konumda yer alır. Allah'a olan inancı, İslam dinine olan bağlılığı ve orta yol düsturuyla şekillenen inanç ve yaşam felsefesi onun toplumsal meselelerinden biri olan "ahlak," "ahlaklı birey", "ahlaklı Müslüman", "ahlaklı toplum" gibi kavramları açıklamaya ve bu açıklamalarını ise Kur'an-ı Kerim'den ayetlerle desteklemeye çalışmıştır. O, ahlak meselesinde insan eylemlerinin iki temel dayanağı olduğunu söyler; bunlar "vazife" ve "menfaattir". Vazife ahlaka tekabül ederken, menfaat ise siyasete tekabül eder. Ona göre vazife hiçbir zaman çıkarıcı değildir. Çünkü vazifede çıkar beklentisinden ziyade fedakârlık söz konusudur ki bu da ahlaktır. Ahlak manevi bir dünyanın sahip olduğu değerdir, bir erdemdir. Diğer taraftan, meta dünyasıyla bir ilişkisi olan menfaat ise çoğunlukla menfi bir içeriğe sahiptir. Ahlakın manevi, dini bir bağlamı vardır. Bu bağlamın dışında tutulanlar ahlak değildir; onlar sadece dünyevi vazifelerin insan aklına göre tasarlanmış normlarıdır.⁶ Salt objektif olması düşünülen insanın tarafsız olması zor görülmektedir. Onun kendi dünya menfaatine yatkın bir tarafı vardır: Kendi menfaati için 'hakikat, adalet, özgürlük, ahlak' kavramları söylemleri gerçekleri gizlemek için bir maske olarak kullanmaları söz konusudur. Ülkeler, siyaset boyutunda ele alındığında, adalet, ahlak, eşitlik, özgürlük gibi kavramlar, söylemler belli bir grubun çıkarlarını savunmak, iktidarı elinden bulundurmamak için bir kamuflej malzemesi olarak kullanılmıştır.⁷ İşte bu yüzden 'toplum ahlakı' olarak da nitelendirilen insan üretimi ahlak kuralları dini ahlak kurallarıyla örtüşmeyebilmektedir. Çünkü dinden beslenen gerçek ahlak bir fedakârlık gerektirirken, ahlaki normlar olarak niteleyebilecek insan ürünü toplumsal normlar çoğu durumlarda sadece söylem boyutunda kalabilmektedir.

Ahlak ve din bir bütündür. Dini sadece metafizik bir olgu olarak görmek, ahlaki normların insanlar tarafından belirlenebileceğini söylemek sürekli değişebilen insan arzularını tek geçerli sağduyu olarak kabul etmek şeklinde yorumlanmasına neden olmaktadır. Toplumdan topluma, kültürden kültüre farklı anlamlar yüklenen, üstün bir nitelik olarak insana atfedilen 'sağduyunun nispeten evrensel, sabit bir duygu olamayacağı gerçeğinden hareketle, seküler taraflarca kabul edilmezse de sağduyunun ahlaki normların ontolojik kaynağı olarak gösterilmesi İzzetbeoviç'e göre anlamlı görülmektedir. Post-modern çağ olarak nitelendirilen son yüzyılda toplumların, bireylerin içinde bulunduğu paradoksal sorunların çözümünde sağduyunun toplumsal ilişkileri ya da kişilerin psikik durumlarını onarmada ya da düzenlemede yetersiz kaldığı iddiası temelsiz değildir. Toplumsal düzensizliklerin çözümünde dinden neşet eden ahlak kurallarının önemine işaret eden İzzetbegoviç din temelli olmayan ahlak normlarının pozitif işlevselliğini yetersiz bulur. Ahlak kaynağını insan entelektüalizmine indirgemek sürekli değişen ve ortaya çıkan yeni ahlak anlayışlarını kaçınılmaz kılar. Dinden beslenmeyen ahlaki değerler, anlayışlar sürekli bir değişime maruz kalır ve günümüzde birçok toplumda görüldüğü gibi farklı ahlaki, etik anlayışların ortaya çıkmasına neden olur. Bir toplumda görülen ahlaki tutum, davranış, anlayışlar farklı toplumlarda zıt bir anlayış ya da ahlaksızlık olarak görülebilmektedir. Hızla iç içe geçen dünya milletlerinin değer yargıları, belli kıstaslarla belirlenmedikçe melez inanışlara, ahlaki anlayışlara neden olacaktır/olmaktadır. Bu durumda, insan arzuları baskın hale gelip, kaotik sonuçların ortaya çıkmasına neden olacaktır. İşte böylesi bir tablonun şekillenmeye başladığı özellikle 21. yüzyılda, ahlakın kaynağının din olduğu İzzetbegoviç tarafından vurgulanmaktadır. İzzetbegoviç bir nevi aklın, insan duygularının tek yönlendirici bir referans olarak alınmasına eleştiri getirerek, arzuları önceleyen, ona göre hareket eden, dogmatik deyip ilahi referansları redde-

⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 216.

⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 203-207.

⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 73-174.

den saf aklın belirleyici olduğuna inanan toplumların içinde oldukları çıkmaza vurgu yapmaktadır.⁸ Bu konuda, Bergson bir bakıma İzzetbegoviç'le aynı düşünceyi paylaşmaktadır. O da saf aklın ürünü olan fikirlerin duygu temelli olacağını, en yüksek otorite, yani tanrıyla ilişkili olamayacağını altını çizmekte ve ahlakın kaynağının din olduğunu ifade etmektedir.⁹

Aliya İzzetbegoviç din ve ahlakın ayrı olgular olarak görülebileceğini fakat bununla birlikte birinin eksikliğini diğerinin yokluğu şeklinde değerlendirmektedir. Başka bir ifadeyle Ahlakı dinin mantiki özü olarak ve hatta özdeş olarak nitelemektedir¹⁰. Din ve Ahlak kavramlarındaki anlamlar, söylemler birbirine muhalif değildir, ziyadesiyle asli itibarıyla ortaktır. Ahlakın iyilikle, dinin kutsallıkla yaygın olarak ilişkilendirilmesi bunların iç içe girmiş, özdeş unsurlar olmadığı anlamına gelmez.¹¹ Metafizik, aşkın bağlamlarda değerlendirilen dini inançların toplumsal düzeni ilgilendiren kuralları belirlemede etkin olduğu tüm farklı dinlerde görülen sosyolojik, teolojik gerçeklerdir. Rasyonalizmi, akli önceleyen akımların baskın olmaya başladığı modern dönemlerde ahlak ve din birbirinden bağımsız olarak görülmeye çalışılmış olsa da, uygulamada dünya düzeni için gerekli olan ahlaki normların din dışı olması mümkün olmamıştır.¹² Ahlakın yasaklardan doğduğunu ve bu yönüyle kaynağının dini olduğunu söyleyen İzzetbegoviç, "Tanrı'nın On Emrin" den 8'inin yasakları içerdiğini söyleyerek bu tezini ispat etmeye çalışmıştır.¹³ Decker'in "İnsan hayvan gibi içgüdüleriyle değil, ziyadesiyle karşısındakinin haklarını gözetmesi gereken yüksek ahlaki normlara göre hareket eden bir homo-moralistir" şeklindeki beyanıyla örtüşen bir görüşe sahip olan İzzetbegoviç de ahlakın dış dünyayla bağlı olan bir fiiliyat olmadığını, ziyadesiyle kendi iradesine bağlı olarak içinde bulunduğu bir fiiliyat hali olduğunu ifade etmektedir.¹⁴

İzzetbegoviç, dine dair bir tanım ortaya koyarken, dinin nasıl düşünmemiz ve inanmamız gerektiğine dair bir yol olduğunu, ahlakın ise neye meyletmemiz ve nasıl yaşamamamız ve davranmamız gerektiğine dair bizlere yol gösterdiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, bu iki kavram ve içerikleri birbirinden bağımsız görülmemektedir.¹⁵

2.1. Aliya İzzetbegoviç'in Din Anlayışı

"Din" kelimesi Arapça'da d-y-n kökünden türeyen bir isimdir. Sözlük anlamıyla din "ceza/mükâfat, adet/durum, itaat/isyan, hesap, zül, inkıyat, hüküm/kaza, galebe, kahr, istila, mülk, فرمان, tevhit, ibadet, millet, şeriat, vera, takva, hizmet, hizmet, ihsan, ikrah" gibi anlamlarına gelir. Terim olarak ise din, akıl sahiplerini kendi arzularıyla bizzat hayırlara sevk eden ilahi bir nizamdır, Allah tarafından konulmuş ve insanları O'na ulaştıran bir yoldur."¹⁶

Birçok teolog ve sosyolog, antropolog tarafından dinle ilgili tanımlar yapılmıştır.¹⁷ Birbirlerine yakın veya farklı tanımlar ortaya konulduğu görülmektedir. Burada her birinin yaptığı tanım veril-

⁸ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 193-196.

⁹ Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 82-85.

¹⁰ Aliya İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, Çev. Hasan Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Klasik Yayıncılık, 2018), 59.

¹¹ Aliya İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 193.

¹² Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 427-428.

¹³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 194.

¹⁴ Mahmut Akın vd., *Özgürlük Mücadelsi ve İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*, (İstanbul: Step Ajans, 2016), 234-235.

¹⁵ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 198.

¹⁶ İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2015), 122.

¹⁷ Emile Durkheim, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. Çeviren Yasin Aktay & Kenan Çapık (İstanbul: Ataç Yayınları, 2019), 78; Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 45; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları, 2017), 1 22; Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 43; Günte Kehrler, *Din Sosyolojisi*. Çeviren Mehmet Emin Köktaş & Abdullah Topçuoğlu (Ankara: Vadi Yayınları, 1998), 11; Barlas Tolan, *Sosyoloji*

meyecektir. Fakat genel anlamda ortak bir görüş üzerinden bir özelliği ön plana çıkarılması gerekirse, “Homo religious” olarak tanımlanan insan için din her zaman var olan bir fenomendir. İnsan bu yönüyle dinden soyutlanamayacak bir varlıktır. Din toplumsal ve bireysel ihtiyaçlara cevap veren bir özelliğiyle her daim insanlık tarihinde var olmuştur.¹⁸

Birçok batılı ve oryantalist sosyologlar gibi İzzetbegoviç de dinin tarihi bir fenomen olduğunu söylemekte ve onu bir ilim olarak değerlendirmektedir. İnsan bu ilimi ilahi bir kaynaktan almıştır ki bu yönüyle din vahyi bir ilimdir. Vahiy edilen dinin uygulayıcıları olan insanlar bu ilimin gerektirdiği şekliyle bir hayat tanzim eder, bir yaşam felsefesi geliştirirler. İlahi kaynaklı olan bu ilmin özü itibarıyla her zaman ve her yerde aynıdır fakat farklı inanç, amel biçimleri zamanla ortaya çıkmıştır. İnsan denen varlık, bu yönüyle, dine eklemeler, çıkarmalar yapmıştır/yapmaktadır. Yaşanılan din(ler)de görülen hatalı, çelişkili durumlar dinin özünden gelen bir hata veya çelişki değildir. Ziyadesiyle, dine atfedilen eksiklikler, çelişkiler insan kaynaklı bir sonuçtur. İzzetbegoviç bu yönüyle, insanın dini bilgileri aktarmada ve uygulamalarda hatalı tutumlar içerisinde olabildiğini, böylelikle dini tahrif etmediği sorunu da dile getirmektedir.¹⁹

İzzetbegoviç dinle ilgili Özgürlüğe Kaçışım kitabında birçok tespitler ortaya koymakta ve bu düşüncelerinin yapılanmasında Kuran’ı Kerim’deki ayetlerin ve bu ayetlere paralel düşen batılı din sosyologlarını, ilahiyatçıların görüşlerini referans aldığı görülmektedir:

-“Din, semanın barış ve derinliğiyle ahenk içinde hareket etmesi için insana yöneltilmiş bir taleptir. Fakat “insan acelecidir” (Kur’an; İsrâ Suresi, 11. Ayet); dar kafalı, ürkek, hırslı ve bencildir. Bunların tümü, semanın açıkça ortaya koyduğu her şeye zıttır.”

-“Tanımı gereği din şahsidir.”

-“Her din başlangıçta saftır, fakat insanlar onu bozar.”

-“Dinlerin çoğu sadece ibadet ve inanç (teoloji) bakımından söz konusudur.

-“Çıkmaz: Akıl-varlık-akıl. Hangisinin ilk, hangisinin başlangıç, -eğer varsa- olduğu tüm dinler adına Kitab-ı Mukaddes’teki şu ünlü cümleyle çözüme kavuşturulmuştur: “Evvela kelam vardı.” Cevap açıktır ve müphemlikten uzaktır. Herhangi bir açıklama gereksizdir.”

-“Din radikal bir yükselmedir, insanın gayri insani bir halden çıkış yoludur. Ancak objektif bir çıkış yolu olan inkılabına karşı, din daima insanın dâhili yükselişidir, subjektif bir imkândır.”

-“İnançtan daha derin veya daha yüce hiçbir şey yoktur; bazı inananlardan daha donuk veya sıkıcı bir şey de yoktur.”

-“Varoluş, Heideggerci anlamda Daisen²⁰ dünyaya “atılmış”tır. Bu haliyle bu görüş esas olarak dinidir, tabi dünya kelimesinin en geniş anlamıyla.”

(Ankara: Gazi Kitapevi, 2005), 241; Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 23-24.

¹⁸ Ahmet Faruk Sinanoğlu, *Uygarlığın Basamakları-Bilim-Din ve Toplum*, (Malatya: Evin Matbaacılık, 2018), 51.

¹⁹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 65.

²⁰ Heidegger’e göre varlığın anlamını sorabilen Daseindir. Dasein varlığın anlamını kavramayı sağlayacak bir araç değil, ontolojinin temelini oluşturacak bir çekirdektir.....Heidegger, bu insan tanımlarıyla kendi insan tanımının karışmaması için Dasein kavramını kullanır. İnsanı açıklamak için kullanılan ‘özellik’, ‘bilinç’, ‘tin’ veya ‘ruh’ gibi kavramlar insanı yanlı ve tek boyutlu bir şekilde açıklar. Bu anlamda Dasein boş bir levha gibidir ve bu yönüyle de felsefe tarihindeki insana dair yapılmış tüm hatalı yorumlardan uzaktır. Böylece Heidegger Dasein kavramını kendi istediği şekilde tanımlar. Dasein’in iki özelliği vardır. 1. Dasein, her durumda kendisidir. 2.Dasein’in özü onun varoluşudur. Dasein, “dünya içinde varlık” olarak dünyası ve başkalarıyla birlikte vardır. Günübirlik yaşamda Dasein’ in kim olduğu onun diğer insanlarla birlikteliği ve onlardan biri oluşuyla ortaya çıkar. Dünya her zaman onun diğer

Din, insanın kendisine boyun eğeceği ve hizmet edeceği kudrete imandır. Din semavi bir krallık ister."²¹

İzzetbegoviç mutedil bir din anlayışına sahiptir. Onun anlayışında her türlü aşırılık dini değildir, çünkü insan fıtratına uygun düşmeyen anlayışlar vardır. Sadece bir ilaha inanmak, ona ibadet etmek, ona yakarmak kişinin gerçek bir dindar olacağı şeklinde yorumlanmasının mümkün olamayacağı görüşündedir. O orta yol felsefesi üzerine bir din anlayışa sahiptir:

*"Hz. Muhammed'in pek çok hadisinde aşırılıklar reddedilmiştir." İki şeyden nefret ediyorum: cahil dindardan ve imansız âlimden." Hz. Muhammed muhakkak ki pek çok "ikililik"ten de nefret ediyordu. Örneğin, güçsüz dindarlar ve güçlü dinsizler; yüreği temiz, bedeni kirliler, kudretsiz adalet ve adaletsiz iktidarlar. O, zenginliğe ve bolluğa karşı değildi fakat erdem zenginliğini kararlulukla savunuyordu. Daha iyi bir hayat için, cehalet, hastalık, yoksulluk ve kirlilik ile mücadeleyi ahlaki değerlerle eşit yere konumlandırıyor. Çünkü Müslümanlar namaz kılarken ve oruç tutarken aziz olmazlar. Onlar sevgiyi ve hayatın zevklerini hayal eden eşler ve sıradan insanlardır... Yeryüzünde huzur ve neşe içinde dolaşır, zulmetmeden Allah'ın nimetlerini ararlar."*²²

Bu sözlerinden de onun dini anlayışına dair bir fikre sahip olmak mümkündür. O, gerçek dini (İslam'ı) sevgi, mücadele, adalet, ahlak dini olarak tasavvur eder. Aşırılık ve şiddetin inancında yeri yoktur. Zulme karşı direniş vardır. Şiddet ancak nefsi müdafaa söz konusu olduğunda başvurulacak son merhalelidir. Onun din anlayışında züht hayatı yoktur.²³ Çalışma ve mücadele vardır. Mucize denenilen şey insanların kendi gayretleriyle ortaya koydukları şeylerdir. Düşmanı mucizevi yollarla kovacak, fakirliği ortadan kaldıracak, refahı ve aydınlığı ekecek herhangi bir mehdi anlayışı tembelliğin adıdır.²⁴ Aksi halde gerçek düşman kişinin kendisidir. Felaketlerin kaderleri oluşu miskinliklerindedir. Dünyayı tamamen reddetmek, onu fani bir âlem olarak görüp mistik, asketik bir din anlayışıyla yaşamak yerine, onun içinde olmanın ve onunla yüzleşmenin insan için belirlenmiş vakıa olduğunu kabul etmek ve Allah'ın hoşuna gidecek hayırlı işlerle geceli gündüzlü yorulmadan çaba göstermek esas olmalıdır. Dünyayı reddederek ya da teslimiyetçi bir kader anlayışıyla asketik, mistik bir hayat sürdürmek gerçek bir Müslüman'ın yolu olamaz.²⁵ Bu anlayışa sahip olan İzzetbegoviç ne dünyayı reddeden ne de sadece bu dünya için yaşayan bir anlayışa sahiptir.

Kısaca, İzzetbegoviç bir ilaha (Allah'a) inanan bir Müslüman'dır. Ona göre bir dindar hoş görülür, ahlaklı, adil, çalışkan olan, mistizme ve çileci bir hayat anlayışına sahip olmayan mücadelecisi, barışçı ama gerektiğinde özgürlüğü, onuru için savaşçı olabilen kişidir.

2.2. Aliya İzzetbegoviç'in Ahlak Anlayışı

İzzetbegoviç'in çokça zikrettiği, vurguladığı kavramlardan birisi de ahlaktır. İnsan-Ahlak ilişkisini ele alan Aliya İzzetbegoviç'in ahlak felsefesinin temelinde vazife ile menfaat bağlamında bir değerlendirme vardır. Ona göre, Ahlak insani bir özelliktir ve insanı diğer canlılardan ayıran en temel

varlıklarla paylaştığı yerdir. Dasein'in dünyası, birlikte olunan bir dünyadır. Çünkü Dasein tüm varlıklarla birlikte olur. Bütün diğer varlıklarla karşılaşan Dasein kendini "ben burada" olarak ifade eder. Ben buradayım ifadesi onun varlığını önceleyen bir ifadedir. Heidegger'in varlık anlayışında özne-nesne ayrımı yoktur. İnsan, bütün varlıklarla birlikte vardır. Kendisi diğer varlıkların bilgisel nesnesi değildir. Dasein, dünyaya, diğerlerine ve çevresine ilgisizlikle "dünya içinde varlık" olarak varoluşunu her zaman diğerlerinden kendini ayırır ve kendisi olmak ister. Dasein çoğu zaman günlük yaşamda belli bir sıradanlık haliyle herkes gibi olur ve varoluşunu sahici olana kapatır. Ancak Dasein, sıradanlık ve 'herkesleşmekten' uzaklaşır kendi varoluşunu diğer insanlardan ayırır ve onların önüne geçerse kendisi olur." Hüseyin Adem Tüllüce, "Martin Heidegger'de Daisen Kavramı", Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16/1 (Ekim 2016) 245-259.

²¹ İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 46-72.

²² İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 317-318.

²³ Aliya İzzetbegoviç, *İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*. Çev. Rahman Ademi (İstanbul: Fide Yayınları, 2014), 30.

²⁴ Aliya İzzetbegoviç, *İslami Deklarasyon* (İstanbul: Fide Yayıncılık, 2017), 62.

²⁵ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din-İslam, Tasavvuf ve Çözülme İktisat Ahlakı* (İstanbul: Derin Yayınları, 2016), 32-35.

özelliklerden biridir. “Doğu Batı Arasında İslam” eserinde, insanın ne olduğuna ve ontolojik olarak nasıl tanımlanması gerektiğine dair yaptığı betimlemeler kayda değerdir. İnsanın kendi öz iradesiyle aldığı kararlar, menfaati yönünde ya da karşısındakine bir fayda verme yönünde olabilir. Fakat aldığı kararda olması gereken insani yaklaşım sadece kendi menfaatine yönelik olmamalıdır, çünkü İzzetbegoviç’e göre bu tutum gayri-ahlakidir.²⁶ Varlıklar içerisinde insanı özgürlük, sorumluluk, ahlak kavramlarıyla tanımlayan İzzetbegoviç, insanı diğer canlılardan ayıran en büyük özelliğinin sahip olması gereken ahlak olgusuyla ilişkilendirmekte ve bu yönüyle ona bir anlam yüklemektedir. Tamamen kendi menfaati için her türlü yaklaşımı, davranışı benimseyen, ona göre bir yaşam süren insanın aslında en büyük değerlerden birinden, ahlaktan yoksun olduğunu vurgulamaktadır. İyilik veya kötülük etme insan iradesiyle belirlenen unsurlar olduğundan, bu vasıflar sadece insana aittir. Diğer canlılar bu duyguları iradeleriyle gerçekleştirmez. Kötülük veya iyilik diğer canlılarda bulunmaz. Onlar sadece içgüdüleriyle davranırlar; hayvan sadece kendi günlük ihtiyaçlarına göre fizyolojik ihtiyaçları için yaşarken, insan ise bunun dışına çıkıp iyi ya da kötü eylemler içerisine girip, ihtiyacından daha fazlası için bir mücadele verme eğilimine sahiptir. Bu aşamada hangi yönde aldığı karar onun ahlaklı ya da ahlaksız tutumlar içerisinde olduğunu belirler.²⁷ Ahlaksal normların sınırlılığına ve insanın ruhsal ve toplumsal düzenini oluşturmadaki önemine dikkat çeken İzzetbegoviç insanın özgürlük anlayışının sonsuz olamayacağı görüşündedir. Ona göre, özgürlüğün sınırları veya ne olduğu dini bir temel üzerinden anlaşılmalıdır.²⁸

İzzetbegoviç, Allah’ın ve haliyle toplumun razı olacağı bireyi tanımlarken Kur’an’ı Kerim’de sık vurgulanan, çeşitli ayetlerde geçen “*iman edenler ve salih amel işleyenler...*” kelimelerini kullanır (ki bu Kur’an Kerim’de çok kez kullanılmaktadır ve bu onun ahlaklı bir bireyi tanımlamasının özünü oluşturur). Ona göre, aslında bu kelam Müslümanların referans almaları gereken bir söylemdir. Buna göre yaşamaya çalışan birey ahlaklıdır. Hatta faklı bir bakış açısıyla, Allah’ın bu kelamındaki “*iman*” ve “*salih amel*” kelimelerinin birlikte kullanılması ikisinin birbirinden ayrı tutulamayacağı şeklinde yorumlamaktadır. Salih ameli olmayanın imanından da, ahlakından da bahset mümkün değildir. Dinin bilmek ve kabul etmek olduğunu, ahlakın ise bu bilgiye göre yaşamının, diğer bir ifadeyle bilginin pratiğe aktarılmış hali olduğunu söyleyerek her iki kavramın ayrı ayrı birer olgu olmadığına ortaya koymaktadır.²⁹

Toplumların, medeniyetlerin ilerlemesinde, ahlakın birey ve toplum için belirlediği ödevler, sorumluluklar vardır. Bu sorumlulukların sınırları bireysel içgüdü ya da toplumsal içgüdüyle belirlenmiştir. Toplumsal içgüdüyle destekleyen ve ona kendi gücünden bir şeyler katan buyurucu tanrı daveti, çağrısı vardır. Doğal ödevler baskı ve zorlamayı gerektiren bir gerçek içerirken, tam ve mükemmel ahlakta ise ilahi bir çağrı vardır.³⁰ Biyolojik bir varlık olarak insan, kendini gelişen değişen süreçlere adapte ederken kendi medeniyetini de geliştirmektedir. Medeniyetlerin ilerlemesi için ihtiyaç duyduğu gücün kaynaklarından en gerekli olanlardan biri temel ahlaki tavırlar, normlardır. Aksi halde ahlaki dejenerasyon gücün yok olmasına yol açar ve haliyle insanların ruhlarında (nefislerinde) yer etmiş kötülük düzenlerin oluşmasına neden olur. Müslüman bir birey çağın getirileri karşısında kendini yeniler. Bu yenilenme İslami ahlak kalitesinden ödün vermeden, idealleri uğrunda bir yaşamı devam ettirmekle bütünleşik olmalıdır. İyi bir Müslüman maddi dünyanın, iktidar gücünün büyümesine kapılmadan, nefsi arzularına boyun eğmeden İslam medeniyetinin gerektirdiği gibi bir hayat sürmelidir. Buna ilaveten, “*Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenler-*

²⁶ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 173, 204.

²⁷ Mahmut Akın vd., *Özgürlük Mücadelesi ve İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*, 234-235.

²⁸ Zübeyir Ovacık, “Ahlak Rasyonel Bir Soruşturmanın Konusu Olabilir mi? Aliya İzzetbegoviç’te Akıl ve Ahlak” *Beytulhikme an International Journal of Philosophy*, 9/1 (2019), 97.

²⁹ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 198.

³⁰ Henri Bergson, *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 30-31.

dir. Allah, iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanları sever."³¹ Âl-i İmran 134'üncü ayeti gereği insan içinde yaşadığı toplumda iyi işler, fedakârlık yaparak toplumsal görevini yerine getirmelidir. Toplumun ilmi, iktisadi, manevi gelişmişliğini önceleyen bir anlayışla hayata anlam veren, kendinden ziyade toplum için faydalı işler yapan kişi ahlaklı bir bireydir. Çok hızlı gelişen ve değişen toplumsal yapılar, anlayışlar karşısında her Müslüman ahlakî değerlerden ödün vermeden değişime, gelişime ayak uydurmalı bununla birlikte, hızlı değişimlerin olduğu post modern çağda, toplumları istila eden despotluk, rüşvet, aile tahribatı, haksız zenginleşme, liyakatin göz ardı edilmesi, geleneklerin yok edilmesi, bireyci yaşamların çoğalması, fuhuş gibi gayri-ahlaki durumların yaygınlaşması ciddi toplumsal sorunlardır. Bu sorunların aşılmasında en büyük etken dindir. Çünkü toplumlar Allah'ın kullarından istediği şekilde bir hayat sürmesiyle ancak huzura kavuşabilirler.³² Ahlaklı insan sadece kendi dünyevi huzurunu düşünerek yaşamaz. Çevresiyle bir dayanışma içerisine girer ve hatta onlara karşı fedakârlıklar yapar. Yoksa Darwinist veya Makyavelci bir anlayışın hiçbir şekilde insanın özüne uygun olmadığı İzzetbegoviç'in toplumsal ilişkilere dair bir bakış açısıdır: Bir bakıma, o "hayatta kalma mücadelesinde en iyiler (güçlüler) ve çevreye en iyi bir şekilde uyum sağlayanlar kazanır" anlayışıyla hareket etmez. Böylesi bir anlayışı gayri-insani, gayri-ahlakidir. İzzetbegoviç, ahlaklı olan tutumun her zaman zayıfları koruyan, onlara karşı merhamet gösteren ve empatiyle yaklaşan bir tutum olduğu görüşündedir. Aksi durum, akılla donatılmış ama hayvani ait özelliklere sahip olmaktan başka bir şey değildir. Böylesi bir varlık insani niteliklerden uzak, haysiyetten, ahlak duygusundan mahrum bir varlıktan başka bir şey değildir.³³

İzzetbegoviç'in ahlak anlayışında dikkat çeken bir husus ise, dinlerin bir başka deyişle medeniyetlerin yıkılışında toplumsal ahlaksızlığın oynadığı roldür. Adaleti getirmeyi hedefleyen ve bu minval üzere ortaya çıkan dinlerin ve sosyal devrimlerin başlangıçta acılar ve ıstıraplarla karşı karşıya kaldığını ve zamanla konfor, refah içerisinde tarih sahnesinden silindiğini, bunun en büyük sebepleri arasında dünyevi zenginliği, iktidarı elinde tutma çabası içerisine girmiş ahlakî duruşlardan mahrum, çıkarıcı kişilerin varlığını gösterir. İktidar ve güç sahiplerinin gayri-İslami duruşu ve tebaanın bunlara karşı ses çıkarmamalarını ya da yetersiz kalmalarını da eleştirir. İslam dünyasının içinde bulunduğu çıkmazların sebebini böylesi sosyolojik bir soruna bağlar ve İslam dünyasının arzu edilen gerçek medeniyeti devam ettirememenin sebepleri arasında görür. İslami ve dahi ahlakî olmayan tutum karşısında ses çıkarmayan halkların da ahlakiliğini sorgulayan İzzetbegoviç, mutlak itaati ahlakî görmektedir. Bu bakımdan, ahlaklı olmayı özgür olmakla eş değer gören İzzetbegoviç, özgürlüğün ahlaklı olmakla mümkün olacağını söyler ve mutlak itaat refleksiyle veya baskısıyla sindirilmiş bireylerin/toplumların iktidarların kullandıkları, onlara biat eden bir tebaadan başka bir özelliği olamayacağına işaret eder. İslami ülkelerin çoğunda, İslami kurumların yasal temsilcilerinin siyasi çıkarlarından dolayı halktan görünen fakat duruma göre toplumun çıkarlarına uygun davranmamalarını, toplumun inanç değerlerini savunmamalarını, ziyadesiyle iktidardaki rejimin birer memuru gibi bir yaklaşım sergilemelerini şiddetle eleştirir. Hatta Müslüman ülkelerin iktidar sahiplerinin çoğunluğunun gayri-İslami, gayri-ahlaki yaşamları karşısında dini otorite kurumların temsilcilerin bu durumda sessiz kalışlarını dinin ruhuna aykırı bir duruma benzetmektedir. Ona göre din işleri ülküsüz, vurdumduymaz bireylerin elindedir.³⁴ İnsanın özgür iradesinin ve buna dayanan bir anlayışın yerleşik olmadığı toplumlarda ahlak sisteminin olması mümkün değildir. Bundan dolayı, İzzetbegoviç, özgürlüğün olmadığı bir yerde önce ahlakın sonra da insanlığın ortadan kalkacağını altını çizmektedir.³⁵ Gerçek

³¹ Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011), 76.

³² İzzetbegoviç, *İslami Deklarasyon*, 69-72.

³³ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 194.

³⁴ İzzetbegoviç, *İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*, 128-135.

³⁵ Fatih Toktaş, "Yenilikçi Müslüman Olarak Aliya İzzetbegoviç", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (Aralık 2016), 37.

özgürlüğün (ahlakın) Allah'ın iradesine teslimiyetle mümkün olacağını söylemektedir ki bu da insanın iyi amel işlemesi anlamına gelmektedir. Özgürlüğün asli kaynağının Allah'a kul olmaktan ve onun nizamının takip edilmesinden geçtiğine vurgu yapan İzzetbegoviç özgürlük- ahlak ilişkisini de bir bütünün parçası olarak görmektedir. Ona göre, özgürlüğün devre dışı bırakıldığı toplumlarda ahlaki bir yaşantının olması mümkün değildir.³⁶

Ahlaki sadece akılla izah etmek ahlaki bir yaklaşım değildir. Çünkü ahlakın akılcılık üzerine temellendirilmesi aklın işlevine tam da uygun düşmemektedir. Akıl doğada kendisinden üstün bir şey bulamamakta ve bu yüzden sürekli bir kısır döngü içerisindedir. Bu yönüyle, birçok akıl teorileri bir paradoks halindedirler. Ahlakın akılcılıkla anlaşılması ya da izah edilmesi yönündeki çabalar, toplumsal disiplinin bir noktaya kadar sağlamasının ötesine geçememektedir. Manevi temelden yoksun bırakılmış saf akılla psişik olana ulaşılması mümkün değildir. Akıl, ahlaki fenomenleri üretme, onaylama ya da ret etme yetisine sahip değildir. Ahlaki meseleleri anlama, doğruyu yanlış ayırtma kabiliyeti zekânın ve eğitimin oluşturduğu bir sonuç değildir. Akıl ziyadesiyle, doğada olan ve nedensellik çerçevesinde izahı olan fenomenleri anlama işlevine sahiptir. Bu yönüyle, bilim ve ahlak ilişkisine değinen İzzetbegoviç, bilimsel olarak kabul gören uygulamaların her daim ahlaki olamayacağını söyler; bu konuda İzzetbegoviç bilimin izin verdiği ötenazi olayının hiçbir şekilde ahlaki olmadığını savunur. Hatta bilimsel çalışmalar sayesinde insan ırkının sağlıklı bireylerin ayıklanması ve "çiftleşmenin düzenlenmesi" konusunda insanlar üzerinde yapılan deneylerin, suni döllenmelerin, ötenazinin bilimsel olarak rasyonel kabul edilmesini ahlaki bulmaz ve Cueneton'nun "*hayata ve anneliğe karşı duyulan saygı hissini mantık ile hiçbir ortak noktası yoktur; kimi durumlarda adeta dayatılan ötenazinin hiçbir şekilde yasallaşmayacağına inanıyorum*" sözünün altına imzasını atmaktadır. Bilimin ilerlemesi hangi aşamaya gelirse gelsin, ahlaki ve dini olguların insan hayatında çıkarılmasının mümkün olamayacağına da değinen İzzetbegoviç, daha önceleri akılla izah edilen fakat daha sonraları yine akılla yok sayılan paradigmalardan, olguların değişkenlik çokluğunun, uzun süre devam etmeyen hallerinin temelinde göz ardı edilen dini-ahlaki değerlerin olmayışına değinmektedir: "*Din olmazsa idi, biyolojik yaşamı insan hayatı seviyesine yükselten bu değerler, meçhul ve anlaşılmaz olurdu. Çünkü din daha üstün başka bir dünyanın tabiatı, ahlak ise onun anlamı ile ilgili "bilgidir."*"³⁷

Hayatının önemli kısmı savaşla geçen İzzetbegoviç, en zor şartlar altında bile, hayat felsefesi üzerine temellendirdiği İslam dininin (Kur'an'ı Kerimin) kendisinden istediği şekilde, bir hayat modeli ortaya koyduğu görülmektedir. Dini, ırkı, siyasi görüşü ne olursa olsun, insanlara her şart altında her daim adil bir şekilde yaklaşmayı ordu komutanlarına, çevresindekilere hatırlatmıştır. Bu yaklaşımının tek kaynağı manevi, ahlaki değerleri edindiği mukaddesatı olarak gördüğü Kur'an'ı Kerimdir. 3 yıl süren ve bir milletin ortadan kaldırılması şeklinde tasarlanan Bosna-Hersek Savaşı³⁸ onun hayat felsefesinde, insana yaklaşım anlayışında zerre kadar bir değişime neden olmamıştır. Çünkü onun inancı zamana göre şekil alan bir inanç değildi. Tek bir din-ahlak anlayışı üzerine temelliydi. Saraybosna Ordu Kulübü'nde düzenlenen bir seminerde konuşan İzzetbegoviç, tarihe geçen ve örnek alınması gereken konuşmalardan birini yaparak kendi medeniyet anlayışının oluşumundaki kaynağa işaret etmiştir:

"...Boğazlandık, kadın ve çocuklarımız öldürüldü, camilerimiz yıkıldı, ama biz kadın ve çocukları öldürmeyeceğiz, kiliseleri yakmayacağız. ...Biz başkalarının dinine, milliyetine ve farklı siyasi kanatlara saygı gösteri-

³⁶ Akın vd., *Özgürlük Mücadelesi ve İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*, 227.

³⁷ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 184-189.

³⁸ Bosna Hersek Savaşı 1 Mart 1992 yılında başlamış 14 Aralık 1995 tarihine kadar devam etmiştir.

yoruz ve çünkü zor zamanlarımızda bile temiz insanlar olmaya çabalıyoruz. Başkalarının ibadethanelerini yıkmak bize yasaklanmıştır. ...Doğrudan ve lafzi olarak Kutsal Kitap'ımızın emirlerini yerine getirmiş oluyoruz."³⁹

Onun bu konuşmasından sahip olduğu dinin kendisinde oluşturduğu bir anlayışı görmek mümkündür. Bu bakımdan din ve ahlak onun dünyasında bir bütündür. Asıl din ve ahlak yazılı olan değil, yaşanan din ve ahlaktır. Bu konuda Batı dünyasının zihinlerde oluşturduğu yüceltilmiş demokrasi, insan hakları, ahlak modellemeleri teoride sorgulanır hale gelmiştir. Aliya İzzetbegoviç'in 27 Ağustos 1995'te Almanya'nın Bonn şehrinde yapılan Uluslararası Soykırım Kongresine katılan kendilerini medeni, insan hakları savunucuları olarak resmeden taraflara gönderdiği mesajında objektif, adil olmayan yaklaşımlarını şu sözlerle haykırmıştır: "...Bosna her zaman medeni dünyanın olmayı istediği şey olmuştur. Ancak burada resmen ilan edilen ilkelerini savunan uluslararası toplum, onlara ihanet etmiştir. Bosna'nın çektiği ıstırap, nadir insanlar hariç, dünyanın tuhaf bir kayıtsızlığı ve utanç dolu sessizliğiyle karşılaşmıştır."⁴⁰ Fransız yazar Bernard Henry Levy Bosna-Hersek savaşına atfen Batı'nın başka milletlere empoze ettiği, övündüğü değerler anlayışının " Ve batı, Bosna'da öldü" sözüyle Bosna'da kaybolduğunu dile getirerek İzzetbeoviç'in duygularını desteklemiştir.⁴¹ Teknolojik anlamda gelişmiş ama konjoktüre göre evrensel hukuk, ahlak normlarını görmezden gelen bir kesimin ikiyüzlülüğün dünyaya ilan eden Levy adeta medeniyetin en önemli unsurlarından olan adaletin, ahlaklı, ilkel duruşların Bosna savaşında yok olduğunu belirtmiştir.

İzzetbegoviç'in manevi dünyasının oluşumundaki en temel kaynak olan Kur'an'a göre çizdiği hayat felsefesinde her kim olursa olsun her nerede olursa olsun insanlık onurunun her şeyden daha üstün olduğunu vurgulamıştır. Bu onuru sağlayan kaynak, ona göre, dinden olandır. Çünkü din insana faydalı şeyler yapmayı emreder. Faydalı şeyler yapmak da ahlaki olan sorumlulukların gereksinimlerindedir. Dinden beslenmeyen ahlak, toplumdaki farklılıklar gösterir ki bu durum ise ahlak kavramını karmaşık hale getirir. Çıkar ve faydalardan bağımsız, kendine has değerler manzumesi olan ahlak dinle ilişkisiz görülemez.⁴²

Din- ahlak kavramlarının ayrılmaz ilişkisine vurgu yapan ve bunları toplumsal örgünün en önemli unsurlarından biri olarak gören İzzetbegoviç, hiçbir Müslüman ülkenin İslam ahlak anlayışına göre sistemlerine entegre ettikleri bir eğitim programının bulunmayışını tespitleri arasına alır. Modern çağın getirileri, daha seküler bir hayata yönelimlerin fazlaşması, materyalist dünya görüşlerinin zihni yapılanmada daha baskın olması ve haliyle kültürel yozlaşmaların çoğalması gibi nedenlerin İslam toplumlarının İslam kültüründen uzaklaştığını gösterir.⁴³ İzzetbegoviç İslam toplumlarının bilhassa ahlaken ilerleyemeyişlerini bu gerçeklerle ilişkilendirir. Ahlaken çökmüş insanların oluşturduğu toplumlarda ideal bir toplumun ortaya çıkması mümkün değildir. Bundan dolayıdır ki, toplumsal düzen ve ilerlemenin oluşabilmesi için öncelikli olarak insanın kendi fıtratına uygun bir şekilde eğitilmesi, donatılması gerekir. Bunun yolu da İslami bir din terbiyesidir. Onun din ve ahlak bütünlük anlayışının rehber edindiği Kur'an ışığından şekillendiği görülmektedir. Kur'ansız bir ahlakın, ahlaki normların Kur'ansız olmayacağı gerçeği onun yaşam felsefesinin özüdür.

³⁹ Aliya İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, Çev. Alev Erkilet ve Ahmet Demirhan (İstanbul: Klasik Yayıncılık, 2017), 194-195.

⁴⁰ İzzetbegoviç, *Tarihe Tanıklığım*, 195.

⁴¹ Abdulvehap Ballı, *Aliya* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2018), 103.

⁴² İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım*, 224.

⁴³ Akın vd., *Özgürlük Mücadelesi ve İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*, 285.

3. Sonuç

İzzetbegoviç'in din-ahlak ilişkisine dair görüşlerini belirtmeye çalıştığımız bu çalışmada, İzzetbegoviç'e göre ahlak ve dinin ayrı bağlamlarda değerlendirilmesi mümkün değildir. Her ne kadar farklı felsefi, dünya görüşler üzerinden bu iki kavram farklı boyutlarda değerlendirilse de İzzetbegoviç'e göre ahlak ve din birbiri içine geçmiş ilahi kaynaklı bütüncül bir fenomendir. Birinin ötekisine indirgenmesi mümkün değildir. Her şeyi rasyonalist, materyalist veya farklı paradigmalara izah etmek sürekli değişen yaklaşımların çelişkili boyutlarını göstermekten öteye gitmeyecektir. Bu yüzden ki, seküler bilgiyle insan hayatı, dünyayı yorumlamak kısır bir yaklaşımdır. Her şeyi bilimle izah etmek, bilimin de doğasına uygun değildir. Çünkü bilim insanlara değer yargısı üretemez. Bilim zahiri olana ulaşma, zahiri olanı açıklamayla ilgilidir. Meçhul ve anlaşılmasız olana ulaşmada bilim yetersiz kalır. İzzetbegoviç'in "*Din olmasaydı, biyolojik yaşamı insan hayatı seviyesine yükselten değer, meçhul ve anlaşılmasız olurdu. Çünkü din, daha üstün başka dünyanın tabiatı, ahlak ise onun anlamı ile ilgilidir*"⁴⁴ sözü dinle ahlakın kaynağının aynı bir kaynak olduğunu göstermektedir.

İzzetbegoviç'in Ahlak- din kavramlarında öne çıkardığı, dikkat çektiği ve eleştirdiği husus, ahlakın dinden ayrı olgular olarak kimileri tarafından benimsenmesidir. Ki bu da sürekli değişen toplumsal kurallar demektir. Ahlak ve din bir bütünü iki parçası, birbirini besleyen, büyüten unsurlardır. Birinin eksikliği diğerinin anlamsızlığı, işlevsizliği olarak görülmelidir. Haliyle, İslami dindar bir hayat felsefesi olan İzzetbegoviç, bir toplumun din temelli ahlaki değerleri önemsedikçe huzur bulacağını, gerekçe olarak da bireylerin inançları ve davranışları arasında bir otomatizmin bulunduğu vurgu yapar. Ahlaki değerler konusunda iyi eğitilmemiş birinin kendisini dindar görmesinin bir anlamı yoktur, bu sadece kendisini psikolojik olarak bir yerde konumlandırmasıdır. Kimi toplumlarda, kendini dindar görmeyen fakat ahlaklı gören insanlar olabilir. Aslında kendini ahlaklı gören, apriori edinimli bir kaynaktan hareket ettiğinin farkında değildir. Böylesi kişilerin ahlak anlayışlarının oluşumunda yaşadıkları toplumun genel kabul görmüş dini kaynaktan beslendiği değerler bulunmaktadır. Aksi halde, sadece kendi istenceleriyle, saf aklıyla ahlaksal ödevleri toplumun genel tutumuna uydurması mümkün değildir.

İzzetbegoviç, bir aydın ve bilge duyarlılığıyla ahlak ve din ilişkisi üzerinden idealizm, materyalizm ve İslami meseleleri oldukça analitik bir şekilde değerlendirdiği görülmektedir. O, bir iman betimlemesi olarak İslam'ın akıl dini olduğunu, ahlak ve vicdan ekseninden insanın Allah'ın razı olabileceği ve haliyle hem bu dünya hem de ahiret saadetine ulaşabileceğini işaret etmektedir. Bu yönüyle, kuşatıcı insani bir anlayışa sahip olmasından dolayı kendine münhasır bir bakış açısına sahiptir. Hayatı İslam dini ve ahlakı ekseninde yaşamış olan İzzetbegoviç'e göre, İslam dini tüm çağlarda insanlara huzuru ve adil yaşamayı vaat eden bir anlayış manzumesini barındırır. Bu manzumeyi hayatına tatbik edemeyen insanların ahlaklı, adil, huzurlu bir hayat yaşamalarını mümkün görmemektedir.

İslam dünyasının içinde bulunduğu çıkmazların sebebini, Müslümanların aslında İslam'ın özünü oluşturan ahlakı, adaleti ve çalışmayı bir hayat felsefesi haline getirmemelerine ve de aşırı uç anlayışlara kendilerini teslim etmelerine bağlamaktadır. Bundan kurtulmanın reçetesi olarak da 'orta yol' olarak nitelendirdiği yolla ancak mümkün olacağını önermektedir. Modernist ve tutucu İslami anlayışların İslam dinine katkılarından ziyade zarar verdiğini, her iki anlayışa sahip olanların İslamiyet'i yozlaştırdığını ve bundan dolayı mutedil bir yol izlenmesi gerekliliğine işaret etmektedir. İzzetbegoviç'e göre modern bilimde paradigmalara, insan ürünü olan fiziki olgular üzerine kuruludur. Bu olgular maddecilik anlayışı gereği, determinist bir çözümlemeyi esas almaktadır. Olması gereken şeylerin âlemi olan determinist bir anlayış, ahlakın özünü oluşturan özgürlüğü ortadan kaldırmaktadır. İzzetbegoviç, akli mutlak belirleyici bir güç olarak görmez. Ona bir sınır çizen yüce bir yaratanın (Allah'ın)

⁴⁴ İzzetbegoviç, *Doğu Batı Arasında İslam*, 189.

ancak mutlak belirleyici güce sahip olduğunu ve insanın psişik dünyasını en iyi bilen yönüyle, insana bir nizam belirlediği görüşündedir. Allah'ı ve nizamını göz ardı edenlerin saf akılla insan tabiatını keşfetmeleri bir kısır döngüden ibarettir. Aliya'ya göre birçok ahlak teorilerinin içinde buldukları çıkmazın aklın belli bir kısır döngü içerisinde olmasından, mutlak gerçeği tek başına keşfetmesindeki acizliğinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu teorilerin düalist bir ilişkisine işaret eden İzzetbegoviç, saf akılla yaşamayı bir erdem olarak gören insanın yaptığı fedakârlığın temelinde bencil çıkarı vardır, der. Kendi çıkarı için kendi hayatını feda eden insanın durumu, ona göre, bir çelişkidir.

Ona göre, ahlak aklın bir ürünü olamaz. Akıl sadece şeyler arasındaki var olan durumları inceleyen ve onlara dair tespitler ortaya koyar. Haliyle, akıl değer yargıları üretme yetisine sahip değildir. Akıl fitrata göre düşünmeye sevk eden ilahi kaynağın belirlediği sınırlar içerir. Ona göre, ilahi kaynaktan bağımsız ahlak teorileri üreten teorisyenlerin, felsefecilerin görüşleri insan fitratına uygun düşecek kalıcı bir çözüm üretmekte yetersiz kalmaktadır. İlahi kaynaklı, din temelli ahlak anlayışı fitri olduğundan hayatın nizamında kalıcı çözümler sunmaktadır. İzzetbegoviç'in ve halkının yaşadığı Bosna-Hersek savaşında düşmanlarının kendilerine uyguladıkları insanlık dışı tutum ve davranışların dayanılmaz koşulları altında bile, içselleştirdiği İslam dinin öğretileri gereği gayri-ahlaki, gayri-insani bir tutumun kendi şiarlarında olan bir durum olmadığını, askerlerine ve halkına yaptığı konuşmalarından ve tavsiyelerinden anlaşılmaktadır. Kendilerini medeni, ahlaklı, demokrat gören Batılı toplumların Bosna-Hersek savaşı esnasında takındıkları tutumlarını, söylem ve eylemlerini paradoksal gören İzzetbegoviç, bunun asıl nedenini dinden beslenmeyen çıkarıcı ahlak anlayışı üzerinden yorumlamaktadır.

Ahlakın bir his, mantık düzleminde belirlenmesinin imkânsızlığına işaret ederek, salih amel (ahlak) ve imanın (din) birbirinden ayrı tutulmasını mümkün görememektedir. Her şartta, salih amel işleyen iman sahiplerinin onun ahlaklı insan betimlemesinde karşılık bulduğu görülmektedir. Toplumların medeniyet bağlamında gelişmesi, yöneticilerin ahlaklı, adil olmasıyla mümkündür. İslam toplumlarının içinde buldukları sorunların temelinde İslam dininin ortaya koyduğu kurallara göre yaşamamaları bulunmaktadır.

4. Kaynakça

- Akdemir, Ferhat. "Ahlaki Normların Ontolojik Kaynağı ve Epistemolojik Değeri Bağlamında Din/Tanrı-Ahlak ilişkisi" *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 5/19 (Bahar 2009), 35-53.
- Akın, Mahmut Hakkı, Faruk Karaaslan ve Ümit Aktaş. *Özgürlük Mücadelsi ve İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*. İstanbul: Step Ajans, 2016.
- Altuntaş, Abdurrahman. "Psiko-Sosyal Açından Aliya İzzetbegoviç'in Din ve Ahlak Düşüncesi" *1. Uluslararası Bir Bilge Bir Ülke Sempozyumu*. 1/59-88. Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2018. 1-15.
- Altuntaş, Halil ve Muzaffer Şahin. *Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011.
- Ballı, Abdulvehap. *Aliya*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2018.
- Bergson, Henri. *Ahlakın ve Dinin İki Kaynağı*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Durkheim, Emile. *Dini Hayatın İlk Biçimleri*. Çeviren Yasin Aktay & Kenan Çapık. İstanbul: Ataç Yayınları, 2019.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Gündüz, Şinasi. *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2017.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Doğu Batı Arasında İslam*. Çeviren Edina Nurikiç. İstanbul: Ketebe, 2019.
- İzzetbegoviç, Aliya. *İslami Deklarasyon*. İstanbul: Fide Yayıncılık, 2017.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Özgürlüğe Kaçışım*. Çeviren Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayıncılık, 2018.
- İzzetbegoviç, Aliya. *Tarihe Tanıklığım*. Çeviren Alev Erkilet ve Ahmet Demirhan. İstanbul: Klasik Yayıncılık, 2017.
- İzzetbegoviç, Aliya. *İslami Yeniden Doğuşun Sorunları*. Çeviren Rahman Ademi. İstanbul: Fide Yayınları, 2014.

- Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 2015.
- Kehrer, Günte. *Din Sosyolojisi*. Çeviren Mehmet Emin Köktaş & Abdullah Topçuoğlu. Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- Kılavuz, Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelama Giriş*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Ovacık, Zübeyir. "Ahlak Rasyonel Bir Soruşturmanın Konusu Olabilir mi? Aliya İzzetbegoviç'te Akıl ve Ahlak" *Beytullikme An International Journal of Philosophy*, 9/1 (2019), 212-230.
- Sinanoğlu, Ahmet Faruk. *Uygarlığın Basamakları-bilim-Din ve Toplum*. Malatya: Evin Matbaacılık, 2018.
- Toktaş, Fatih. "Yenilikçi Müslüman Olarak Aliya İzzetbegoviç" *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 44 (Aralık 2016) 7-45.
- Tolan, Barlas. *Sosyoloji*. Ankara: Gazi Kitapevi, 2005.
- Tüllüce, Hüseyin Adem. "Martin Heidegger'de Daisen Kavramı" *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (Ekim 2016), 245-259.
- Ülgener, Sabri F. *Zihniyet ve Din-İslam, Tasavvuf ve Çözülme İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları, 2016.